

פרשת השבוע, ויקהל-פקודי,
תשע"ה, גיליון מס' 18
עורך: אלישי בן-יצחק, עו"ד
עורכת לשונית: עינב פלק

"אלה פקודי המשכן"

על ביקורת ועל דוחות ציבוריים

אלישי בן-יצחק*

הנביאים במקרא כשומרי הסף וכמבקרי השלטון

עיון בספרי המקרא העוסקים במלוכה הישראלית בכלל ובמלוכה שלאחר ההתפלגות לבית יהודה ולבית ישראל מוצא כי הנביאים שימשו מעין מבקרים למלך, לשרים ולכהנים. הנביאים לא נרתעו מלחשוף את חטאתם של אנשי השלטון; אנו מוצאים את שמואל החושף את מחדליו של שאול המלך,⁴ את נתן הנביא החושף את חטאיו של דוד המלך⁵ ואת אליהו הנביא המטיח באחאב מלך ישראל "הרצחת וגם ירשת".⁶ הנביא ישעיהו משמיע דוח חברתי ציבורי נוקב על מצב העם היושב ביהודה ומותח ביקורת על ההנהגה הציבורית:⁷ "שריך סוררים וחברי גנבים כלו אהב שחד ורדף שלמנים יתום לא ישפטו וריב אלמנה לא יבוא אליהם". הנביא יחזקאל מייחד פרק לביקורת חמורה על התנהלות מושחתת של מנהיגי ישראל:⁸

בן אדם הנבא על רועי ישראל הנבא ואמרת אליהם לרעים כה אמר אדני ה' הוי רעי ישראל אשר היו רעים אותם הלוא הצאן ירעו הרעים. את החלב תאכלו ואת הצמר תלבשו הבריאה תזבחו הצאן לא תרעו. את הנחלות לא חזקתם ואת החולה לא רפאתם ולנשברת לא חבשתם ואת הנדחת לא השבתם ואת האבדת לא בקשתם ובחזקה רדיתם אתם ובפרך. ותפוצינה מבלי רעה ותהיינה לאכלה לכל חית השדה ותפוצינה. ישגו צאני בכל ההרים ועל כל גבעה רמה ועל כל פני הארץ נפצו צאני ואין דורש ואין מבקש.

אקדמות מלין

פרשיות ויקהל פקודי החותמות את ספר שמות סוקרות את בניית המשכן. פרשת פקודי משמשת דוח ציבורי ראשון מסוגו, החושף כיצד חולק ההון שנצבר מתרומות בני ישראל, לאילו אפיקים הופנה ומה היה הייעוד של כל תרומה ותרומה במשכן ובכליו. כך מצינו במדרש:²

משנגמרה מלאכת המשכן, אמר להם בואו ואני עושה לפניכם חשבון, אמר להם משה אלה פקודי המשכן, כך וכך יצא על המשכן... אותה שעה נתפייסו כל ישראל על מלאכת המשכן... ולמה עשה עמם חשבון? ... ששמע ליצני ישראל מדברים מאחוריו.

דומה כי המקרא והמדרש בפרשת פקודי מבקשים ללמדנו מושכל יסוד במנהל תקין שעניינו שקיפות ציבורית. שקיפות זו מושתתת על חופש המידע ועל חובת מתן דין וחשבון שחבה רשות כלפי הציבור; הדוח אמור לשקף את פעילות הרשות בכספי הציבור, את אופן הקצאתם ולטובת אילו עניינים.³ מלשון המדרש הקובע "אותה שעה נתפייסו כל ישראל" אפשר ללמוד שאין די בהוצאת דוח, אלא הוא צריך להיות ערוך ומוגש כך שכל עם ישראל יתפייס בו, כלומר יהיה בו כדי להתיר את כל הקושיות והספקות שהתעוררו בלב הציבור. עוד משמיענו המדרש שדוח ציבורי אינו חייב להיות מזמת נכבדי הציבור, וכי החובה קיימת גם אם "ליצני הדור" מבקשים זאת.

* אלישי בן-יצחק, עורך דין, מוסמך במשפטים מטעם האוניברסיטה העברית, בעל משרד עורכי דין ומרצה מן החוץ במרכז האקדמי 'שערי משפט'.

¹ יעקב פוטשבוצקי "ביקורת הדו"ח של משה" פרשת השבוע – עיונים משפטיים בפרשיות התורה ב 341 (א' הכהן ומ' ויגודה עורכים, תשע"ב).

² שמות רבה (מהדורת וילנא), פרשת פקודי, פרשה נא.

³ על החובה ליתן דין וחשבון ראו מנחם רניאל "החובה לתת דין וחשבון" פרשת השבוע – עיונים משפטיים בפרשיות התורה ב 336 (א' הכהן ומ' ויגודה עורכים, תשע"ב); אלישי בן-יצחק "על חובת מתן דין וחשבון במשפט הציבורי" דף שבועי, פרשת קורח תשע"ב מס' 972, אוניברסיטת בר-אילן (להלן בן-יצחק, חובת מתן דין וחשבון).

⁴ שמואל א, טו טז-ל.

⁵ שמואל ב יב.

⁶ מלכים א, כא יט.

⁷ ישעיהו א כג, וראו גם ירמיהו ב ח, "הכהנים לא אמרו איה ה' ותפשי התורה לא ידעונו והרעים פשעו בי והנביאים נבאו בבעל ואחרי לא יועלו הלכו".

⁸ יחזקאל לד ב-ו.

הזכות לדרוש דוח ציבור

בהמשך מצינו שגדולי הדור שימשו מכוח מעמדם גוף מבקר הדורש מהשלטון או מנציגי הקהילה היהודית לבצע פעולה מסוימת. כך למשל ר' ישראל איסרלין (אשכנז, המאה ה-15) מחייב את פרנסי הקהילה לזמן לדין אדם שהוגדר כמטיל אימה על נבחרי הציבור, וזאת חרף אישיותו הבעייתית ואולי משום רצונם של נבחרי הציבור שלא להתעמת עם אותו אדם.⁹ רבי משה מינץ (המהר"ם מינץ, איטליה, המאה ה-15), תבע מאנשי הקהילה להעמיד אדם לדין בגלל חשד לביצוע עבירות.¹⁰ אמור מעתה שביקורת מסורה אך ליחיד סגולה, לנביאים ולנקיי כפיים; ולא היא, שכן במדרש על פרשת פקודי מצינו שהדרישה מהרשות לדין וחשבון ציבורי יכולה להגיע גם מליצני הדור, ולא רק מהם אלא גם מפורעי חוק ממש. כפי שאנו מוצאים בתשובה של רבי שמואל בן משה די מדינה (המהרשד"ם, סלוניקי, המאה ה-16), נשאל אם להיעתר לדרישה של עבריין מס שיציגו לו דוח על דרכי הגבייה מכלל הציבור ועל תוצאותיהן לפני שיפרע את חובו. כך משיב המהרשד"ם:¹¹

פשוט מאד הוא שאפילו שרוב הבעלי כסי' ירצו למחול ולוותר למי שיש בידו מעות הקהל והאחד מהם אינו רוצה לאבד זכותו ותובע שרוצה לראות חשבון מה שיש ביד אותו המעכב המעות אין לכוף אותו שישכים לדעת האחרים המוחלים אפי' שיהיו רבים ולא היה צריך להביא ראיה כי הדבר פשוט מעצמו.

מתשובתו של המהרשד"ם עולה כי דוח ציבורי יש לתת גם כשהמניע לבקשה הוא מניע פסול וגם אם רוב הציבור מתנגד או כלל אינו רוצה בדוח. אלא שלצד החיוב בהכנת דוח ציבורי לפני גוף מבקר עולה השאלה אם קיימת חובת פרסום גורפת של דוח ציבורי. ר' יעקב ווייל (המהר"י ווייל, גרמניה, המאה ה-15) דן בשאלה זו בתשובה על חובת מתן דין וחשבון במשפט הציבורי, וכך הוא פוסק:¹²

והחשבון לא יעשה לפני כל המערער עליו דיזוע הוא שכמה דברים שצריכים להוציא ממון הצבור שאין לגלות אלא לצנועים. אלא הצבור יבררו אנשים נאמנים לפניהם יעשה חשבון. ואם אין שם צבור אז הדין יברר אנשים נאמנים שיעשה חשבון לפניהם. והדין ידקדק על כל צידי צדדין להוציא הדבר לאמתו ולאורו ולהעמיד העולם על הדין ועל האמת.

פסיקתו של המהר"י ווייל מבקשת להפריד בין עצם החובה ליתן דין וחשבון ובין חובת פרסום הדוח וממצאי הבדיקה; אפשר שדוח ציבורי יוצג אך למבוקר כדי לתקן את טעויותיו או את הכשלים שהתגלו.

עצמאות הגוף המבקר

טיבה ואיכותה של ביקורת נעוצים לא פעם בהפרדה ובהיעדר תלות בין המבקר והמבוקר. למשל בהקשר של משגיחי כשרות שתפקידם לבקר ולהשגיח על הכשרות קובע ר' משה פיינשטיין כך:¹³

המעלה שיש להשגחה על ידי רבים היא רק כשלוועד הכשרות אין ריווח ממה שמכשיר ואני זוכר איך שהרה"ג ראזענבערג ז"ל שעמד בראש ועד הכשרות דהסדרות הרבנים, שהוא החמיר מאד בענייני ההשגחות על עניני כשרות, והיה אומר שעיקר המעלה שהמשגיח נוטל שכרו מועד הכשרות ולא מהבעלים, שלכן אין צריך להחניף את הבעלים שרוצים רק שיתירו להם הכל, כי ועד הכשרות משלם שכירותם והם הבעלים עליו, ולא בעלי בתי החרושת והחנויות שצריכין השגחה. שלכן עושה המשגיח מלאכתו באמונה דאין לו שום צורך להחניף לבעלים. והועד הכשרות הוא אלו שנמנו מהרבנים דועד הכשרות, שאין לוועד הכשרות שום שכר יותר כשיכשירו משיאסרו.

על פי העיקרון שקובע ר' משה פיינשטיין, הרי איכות הביקורת וטיבה נעוצים בהכרח בהיעדר התלות בין המבקר והמבוקר, שכן יחסי תלות בין השניים יש בהם כדי למנוע ביקורת אמיתית או לרכך את עצמת הביקורת. עצמאותו של הגוף המבוקר באה לידי ביטוי בכך שביקורת יכולה להינתן גם אם לא התבקש המבקר להביע את דעתו או את עמדתו בעניין ספציפי. כך למשל אנו מוצאים אצל ר' יצחק בר ששת (הריב"ש, ספרד, המאה ה-14), שבתשובה על עניין שכלל לא נשאל עליו אך בחינתו נחוצה לטעמו אומר כך:¹⁴ "עם כל זה אודיעכם דעתי בזה, ואפרוץ גדרי המוסר להשיב על אשר לא שאלוני".

סוף דבר

הביקורת על נבחרי הציבור ועל משרתיו היא כלי חשוב בהקפדה על חברה מתוקנת. תכלית הביקורת היא בין היתר להגן על הציבור מפני מנהיגיו, מפני שחיתות ציבורית ומפני נורמות התנהגות פסולות שנבחר הציבור יכול ליפול בהן נוכח הכוח המוענק לו ונוכח היותו אמון על כספי הציבור ועל נכסיו. חז"ל זיהו את עצמת הכוח הטמונה בשררה וביקשו לרסנה¹⁵ ולהתאימה לנורמה שטבע שלמה המלך,¹⁶ "הסר ממך עקשות פה ולזות שפתים הרחק ממך".

⁹ תרומת הדשן, פסקים וכתבים, סימן קעה.

¹⁰ שו"ת מהר"ם מינץ, סימן פג; ראו גם שו"ת מהר"י מינץ, סימן ז בעניין מחלוקת שהתעוררה בקרב בני קהילה בעקבות פעולות נציגיה.

¹¹ שו"ת מהרשד"ם, חושן משפט, סימן תכא.

¹² שו"ת מהר"י ווייל, סימן קעג. לדין בתשובה ראו בן-יצחק, חובת מתן דין וחשבון.

¹³ שו"ת אגרות משה, יורה דעה, חלק ד, סימן א, אות ח.

¹⁴ שו"ת הריב"ש, סימן רלד.

¹⁵ ראו בהקשר זה את תשובתו של המהר"י וייל, סימן קעג.

¹⁶ משלי ד כד.